

Спадкоємність цензури Російської імперії в організаційному становленні системи ідеологічного контролю в СРСР

У статті автор виокремив деякі нюанси використання методів цензурного контролю Російської імперії у становленні політичної цензури в СРСР. Акцентувалася увага на те, як власний досвід підпільної партійної роботи вищого партійно-державного керівництва СРСР вплинув на створення органів ідеологічного контролю, формування його форм, видів та методів роботи.

Ключові слова: політична цензура, ідеологічний контроль, тоталітарна держава, цензура Російської імперії.

Радянська політична цензура пройшла складний шлях становлення. Її найважливіші, переломні етапи цілковито залежали від внутрішніх та зовнішніх політичних чинників, відбивали історичну ситуацію та ідеологічну спрямованість вищого партійно-державного керівництва. Всі вони знайшли певне відображення у вітчизняній чи зарубіжній історіографії.

В історії становлення політичної цензури в СРСР та радянській Україні залишилися нерозглянутими саме принципи її організації та спадкоємність — поєднання форм, видів, функцій царського контролю з ідеологічними вимогами більшовицького керівництва. Деякі історики вважали період радянського ідеологічного контролю частиною загального цивілізаційного процесу¹. Цензура еволюціонувала від простіших форм та методів до більш складних, утворювала систе-

---

* Бабюх В.А. – кандидат історичних наук, старший викладач Казанського державного технологічного університету.

¹ Горяева Т.М. Политическая цензура в СССР. 1917–1991 гг. – М., 2002. – 400 с.; Журков Г.В. История цензуры в России XIX – XX вв.: Уч. пособ. для студ. высших учеб. заведений. – Москва, 2001. – 368 с. та ін.

ми та змінювалася лише під впливом політичних чи соціальних обставин. Так, Т. Горяєва, простежуючи розвиток цензури в Росії, зазначала, що поруч з її непослідовним, суперечливим характером простежувалася тенденція професіоналізації контролю. Вона показала майже нерозривний шлях цензури, де контрольними точками були зміни російських імператорів, цензурних уставів, революційні події та зміни політичної ситуації в країні².

Іншої точки зору дотримуються вчені, що досліджували становлення тоталітаризму в СРСР та Україні. На їх думку, політична цензура в СРСР (та закономірно і в Україні) — це необхідна складова формування монопартійної тоталітарної держави³. Зокрема, автори-упорядники збірника документів «Большая цензура» наводять приклади того, що цензура була сформована більшовиками для збереження влади, тотального контролю над літературою і мистецтвом, як «сферами виробничої діяльності та машиною управління»⁴. Виходячи з цього, слід зауважити на слова А. В. Блюма, що дореволюційна та передреволюційна цензура не були настільки жорсткі як «репресивно-терористичні» органи ідеологічного контролю, створені більшовиками після «жовтневого перевороту». Більше того, дослідник навіть виділив окремі етапи становлення

---

² Горяева Т.М. Политическая цензура в СССР 1917–1991 гг. – Москва, 2002. – С. 119–157.

³ Блюм А.В. Советская цензура в эпоху тотального террора: 1929–1953 р. – СПб., 2000. – 312 с.; Очеретянюк В.І. Загратована думка. – К., 2000. – 150 с.; Баран В. Цензура в системі тоталітаризму // Сучасність. – 1994. – № 6. – С. 104–117; Choldin M.-T. Sovereign Censorship. State v[er]u[s] Printed Word in the Slavic Land // Censorship in the Slavic Word. An Exhibition at the University of Illinois Library Urbana-Champaign. – April 21 – July 3, 1986, N-Y. – P. 10–37; Fainson M. Censorship in the USSR — a document report // Problems of Communism. – 1956. – № 52. – P. 123 – 136 та ін.

⁴ Большая цензура: Писатели и журналисты в Стране Советов. 1917–1956 / Под общ. ред. акад. А. Н. Яковлева; Сост. Л. В. Максименков. – Москва: МФД: Материк, 2005. – С. 10.

тоталітарної системи та характеризував діяльність цензурних органів в кожен окремо взятий період⁵.

Обидві групи істориків, формуючи власні точки зору на становлення та функціонування політичної цензури в СРСР, їх не поєднували. Таке злиття призвело б до нового розуміння процесу утвердження цензури, показало б напрями, якими йшли більшовики до створення системи загального ідеологічного контролю.

В даному дослідженні автор намагався виокремити нюанси становлення політичної цензури в СРСР та радянській Україні. Спробуємо показати як власний досвід «зустрічі» з цензурою керівників партії більшовиків вплинув на створення органів ідеологічного контролю, формування його форм та видів.

Більшість вчених у розвитку політичної цензури виділяють дві форми контролю — попередній та наступний (каральна цензура). Така двоступенева система була покликана відстежувати усі культурно-мистецькі твори і наукові тексти, які в тій чи іншій мірі суперечили, існуючому/панівному ідеологічному світогляду. Вона діяла особливо ефективно при забюрократизованому апараті управління Російської імперії та СРСР.

Для більшовиків бюрократія була не лише фактором, що стримував «небажаний» напрям ідеологічного світогляду, але й впливовим важелем для його формування. Слід лише згадати циркуляри про заборону видання певної інформації та виконання «генеральної лінії партії з культурного будівництва».

Цікавим видається те, що становлення більшовицької політичної цензури відбувалося ще за довго до 1917 р. Частково цьому сприяв особистий досвід контактів майбутнього вищого державно-партійного керівництва СРСР з органами цензури Російської імперії. Тому окремі ефективні елементи системи імперської цензури втілювалися після утвердження влади більшовиків. Зокрема, в «Статуті про цензуру» 1804 р. зазначалося, що жодна книга чи твір не можуть бути надру-

---

⁵ Блюм А.В. Советская цензура в эпоху тотального террора. 1929–1953 р. – С. 264.

ковані, продані без перегляду органами цензури⁶. Цю норму російського цензурного законодавства як найкраще втілили більшовики після жовтневого перевороту 1917 р.

Для управління цензурою створювалися спеціальні органи. В різний час вони мали різні назви (Цензурний комітет, Головне управління в справах друку), але всі підпорядковувалися органам управління освітою та контролювалися органами державної безпеки. Така система керівництва цензурою була найбільш прийнятною і для більшовиків. Концентрація найосвіченіших кадрів в Народному комісаріаті освіти, структури, що охоплювала усі сфери суспільного життя, вирішили справу цензурного контролю на користь НКО.

Крім того, державно-партійне керівництво СРСР розуміло, що заборонити — не означає не допустити до народних мас. Саме тому з царської системи ідеологічного нагляду було запозичено і механізм контролю. Якщо в Російській імперії нагляд за діяльністю органів цензури⁷, за виданням періодики⁸ чи за відкриттям типографій⁹ покладався на Міністерство внутрішніх справ та місцевих генерал-губернаторів, то в СРСР та радянській Україні такий контроль здійснювали ВНК–ДПУ–ОДПУ СРСР.

Власне, організація радянської попередньої цензури також була частково скопійована із царської. Так, цензурний статут 1828 р. розподіляв цензуру на внутрішню та іноземну. Якщо перша переглядала всю друковану продукцію, яка виходила всередині країни, то іноземна — забороняла продаж книг, що завозилися з-за кордону¹⁰. Більшовицький уряд, розуміючи, що певну літературу краще взагалі не ввозити в

---

⁶ Русская журналистика в документах: История надзора / [Сост. О. Д. Минаева]; под ред. Б. И. Есина, Я. Н. Засурского. – М., 2003. – С. 96.

⁷ Полное собрание законов Российской империи. 2 собрание. Т. XL. Отделение первое. 1865 г. – СПб., 1867. – С. 397–398.

⁸ Там же. – С. 398.

⁹ Там же. – С. 401.

¹⁰ Сборник постановлений и распоряжений по цензуре с 1742 по 1862 г. – СПб., 1862. – С. 422.

країну, крім названих вище відділів створив відділ цензури при органах митного контролю. Відділ іноземної літератури займався переглядом іншомовних книг, періодики тощо, які були допущені для ввозу в країну.

У процедурі цензурування видань у Російській імперії та СРСР також не було принципової різниці. Як і царська цензура, радянські цензурні органи повинні були переглядати всі видання на території СРСР та радянської України. Але цензурні правила Російської імперії час від часу полегшували видання певних видів творів. Так, наприклад, в 1865 р. влада дозволила видавати без попереднього перегляду твори об'ємом не менше 10 друкованих аркушів та переклади не менше 20 друкованих аркушів¹¹. Однак у СРСР всі друковані тексти підлягали обов'язковому цензуруванню.

Особливою увагою цензорів користувалася періодика. Більшість радянських партійно-державних лідерів з власного досвіду знали, що преса мала величезний вплив на громадськість. Саме тому повністю перейняли імперську модель її цензурування. Так, ще з 1831 р. влада поклала на органи цензури першорядне завдання — особливо уважно переглядати статті в пресі та бути надто обачними і обережними при видачі дозволів на їх видання, оскільки вони можуть мати «погане спрямування»¹². Тому більшовики проголосили періодику найбільш небезпечною зброєю у руках контрреволюції, чим визначили необхідність її повної підконтрольності владі.

В той же час, після прийняття «Тимчасових правил по друк» в 1865 р. частина періодичних видань звільнялася від попереднього контролю. Зокрема, це були урядові газети та університетські часописи¹³. Пізніше, в «Цензурному статуті» 1890 р. зазначалося, що така періодика повинна була отримувати

---

¹¹ Полное собрание законов Российской империи. 2 собрание. Т. XL. Отделение первое. 1865 г. – С. 396.

¹² Сборник постановлений и распоряжений по цензуре с 1742 по 1862 г. – С. 219.

¹³ Полное собрание законов Российской империи. 2 собрание. Т. XL. Отделение первое. 1865 г. – С. 396.

вати дозвіл від Міністерства внутрішніх справ¹⁴. Такий порядок мусив розвантажити роботу цензорів, які у випадку з офіційними виданнями виконували роль звичайних коректорів, виправляючи технічні помилки. В СРСР центральним газетам та журналам також дозволялося виходити без попереднього контролю. Але в цьому випадку значну роль відіграло те, що вся інформація, яка надходила в редакції преси, надсилалася вищим партійно-державним керівництвом. Інша періодика (зокрема місцеві газети) постійно переглядалися цензорами.

Аналізуючи становлення політичної цензури в Радянському Союзі та Радянській Україні, потрібно зазначити, що майже всю нормативну базу, на якій був побудований процес цензурування, також було скопійовано із царської цензури часів Миколи I та Олександра II. Так, зокрема, в розпорядженнях міністра освіти для цензурного відомства до друку заборонялися відомості про бідність, нужденність відповідних прошарків суспільства; про різні катастрофи та стихійні лиха; про стан селян та зловживання поміщиків; про парламентаризм в інших країнах; про народну волю, потреби робітничого класу, політичні виступи; матеріали, що містили заклики до повалення самодержавства, спрямовані проти вчень церкви тощо¹⁵.

Не менш важливим документом для царських та радянських цензорів були списки заборонених книг. Вперше необхідність створення таких списків зазначалася у «Цензурному статуті» 1828 р. Вказувалося, що після визнання книги «шкідливою», власники книжкових крамниць повинні зняти її з продажу. Влада відшкодовувала матеріальні збитки за вилучений товар¹⁶. Радянська політична цензура вдосконалила цю систему. Якщо в імперській Росії кількість таких книг

---

¹⁴ Свод законов Российской империи. Т. 14., ч. 2–3. – СПб., 1990. – С. 167.

¹⁵ Русская журналистика в документах: История надзора. – С. 139, 141, 148, 168–171.

¹⁶ Сборник постановлений и распоряжений по цензуре с 1720 по 1862 г. – С. 374.

була не великою і поповнювалася рідко, то вище партійно-державне керівництво СРСР майже щомісяця готувало величезні списки «шкідливих» книг, які не відповідали «генеральній лінії партії». Але фінансові збитки не відшкодовувалися. Важливим залишався і той факт, що нагляд за виконанням наказів про вилучення літератури здійснювали правоохоронні органи Росії та СРСР — МВС та ВНК–ДПУ–ОДПУ відповідно.

Оцінюючи організацію царської цензури, більшовики не могли не помітити навіть найменших нюансів в процесі цензурування. Так, було запозичене введення строків проходження рукописом попереднього контролю. Царським органам цензури заборонялося затримувати статті для періодичних видань довше, ніж останні мали вийти, а рукописи книг — не більше 3 місяців¹⁷. Оскільки, радянська цензура мала всеохоплюючий характер і політичні контролери мусили переглядати значно більшу кількість творів друку, то й строки для них були набагато коротші — рукопис міг затримуватись в органах цензури не більше 3 днів¹⁸.

Спільних рис в процесі цензурування в Російській імперії та СРСР можна виділити багато. Це, зокрема, і заборона цензорам робити виправлення та викреслення в рукописах творів, написання відгуків на книги із зазначенням заборонених місць, видача дозволів на видання цих творів.

Найбільш цікавим в організаційному становленні радянської цензури видається контроль вищого партійно-державного керівництва СРСР за діяльністю творчої інтелігенції. В. Ленін та Й. Сталін особисто переглядали окремі публіцистичні статті та художні твори найвідоміших теоретиків, письменників, поетів тощо. Зокрема, Йосип Віссаріонович полюбляв твори М. Булгакова, але на той час завдяки «критиці» «вождя» світ побачили лише окремі з них.

Така цензура більшовицьких лідерів дуже нагадувала «особисту» цензуру російських імператорів, зокрема, контроль

---

¹⁷ Сборник постановлений и распоряжений по цензуре с 1720 по 1862 г. – С. 319.

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 922, арк. 9.

Миколи I за творчістю О. С. Пушкіна. Російський цар ставився до поета прихильно, але змушував вносити свої правки та вимагав пояснювати незрозумілі йому місця¹⁹.

Наступна (або каральна) цензура в період царату, окрім відповідної процедурної схожості, також багато в чому і відрізнялася від радянської. По-перше, після прийняття змін і доповнень до цензурних постанов в 1865 р. наступному перегляду (без попереднього) підлягала частина періодики (при необхідності застосовувалося покарання у вигляді штрафів, закриття типографій та видавництв тощо)²⁰. По-друге, після чергової реформи цензури 1872 р. каральна функція царської цензури була замінена на адміністративну відповідальність власників та працівників видавництв, типографій, магазинів²¹. Таким чином, імперські чиновники спростила видання літератури, що сприяло розвитку культури в кінці XIX ст.

Натомість, радянські органи ідеологічного контролю скопіювали систему наступної цензури, яка існувала на початку становлення цензури в період царату. Так в «Статуті про цензуру» 1804 р. Олександра I зазначалося, що для наступного контролю за надрукованими творами, власники типографій надсилали віддрукований екземпляр у той відділ цензури, який давав попередній дозвіл на друк. Там екземпляр звіряли з оригіналом. Якщо вони не відповідали один одному, то власник видавництва чи типографії підлягав покаранню через суд, а книги вилучалися і спалювалися²². Саме цей метод наступної цензури скопіювали органи цензурного контролю СРСР. При цьому поняття каральної цензури мало не декларативний чи адміністративний, як до жовтневого

---

¹⁹ *Иванов О.А.* К вопросу о взаимоотношениях С. С. Уварова и А. С. Пушкина в 30-е гг. XIX века. // «Новик» (Сб. научн. работ аспирантов и студентов ВГУ). – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1999. – Вып. 2. – С. 45–55.

²⁰ *Русская журналистика в документах: История надзора.* – С. 179–184.

²¹ *Полное собрание законов Российской империи. 2 собрание. Т. XLVII. Отделение первое. 1872 г.* – СПб., 1875. – С. 816–817.

²² *Русская журналистика в документах: История надзора.* – С. 102–103.

перевороту 1917 р., а буквальний характер. Це досягалося безпосередньою участю в роботі цензурного відомства представників ВНК–ДПУ–ОДПУ СРСР. Співробітництво між двома органами відбувалося із питань щодо покарання авторів, власників типографій, тиражів видань, вилучення літератури з книгарень та бібліотек, її знищення тощо.

Розглядаючи законодавчу базу про цензуру друку досліджуваних періодів, можна побачити не лише подібність їх дії, застосування та виконання. Не все, що було характерно для царської цензури, відбилося в радянській. Зокрема, це стосувалося так званої «естетики творів». «Цензурний статут» 1828 р. забороняв друкувати матеріали, що могли зневажити честь та гідність людини, але дозволяв висміювати різні вади суспільства. Характерно те, що органи цензури не мали права розбиратися в справедливості особистих міркувань та суджень автора, не могли вирішувати корисний чи безкорисний твір, якщо його не визнали «шкідливим» тощо²³.

Радянська цензура, спираючись на вказівки вищого державно-партійного керівництва СРСР щодо формування радянської культури, не просто притримувалася відповідних «партійних» естетичних норм, але й безпосередньо втручалася у творчий процес. Цензори керувалися не загальною художньою естетикою твору, а його політичною доцільністю. Власне, дозвіл на видання тієї чи іншої книги залежав від її доцільності для посилення впливу більшовицької партії, особи автора та уподобань політредактора.

Порівнюючи цензуру в період Російської імперії та СРСР, важливим залишається виділити основні відмінності між їхніми системами ідеологічного контролю. Саме такі відмінності стали визначальними для формування політичної цензури в Радянському Союзі та радянській Україні.

В дореволюційній Росії роль цензури визначалася як необхідний елемент справедливого порядку управління державою. Вона повинна була вберегти суспільство від моральних

---

²³ Сборник постановлений и распоряжений по цензуре с 1720 по 1862 г. – С. 315.

потрясінь, «шкідливих вчень», «єресі»²⁴. В СРСР роль політичного контролю влучно визначив Ф. А. фон Хайек:

«[...] Щоб люди безоглядно підтримували спільну справу, вони повинні бути впевнені, що як мета, так і засоби вибрані вірно. Тому офіційна довіра, до якої потрібно долучити всіх, буде включати інтерпретацію всіх фактів, які мають відношення до справи. А будь-яка критика чи сумніви будуть рішуче придушуватися [...]. В результаті не залишиться буквально жодної сфери, де не буде здійснюватися систематичний контроль інформації, спрямований на повну уніфікацію поглядів»²⁵.

Отже, цензура в СРСР використовувалася для маніпуляції суспільною свідомістю з метою консолідації суспільства для реалізації амбіцій більшовицьких політичних лідерів.

Ще однією важливою відмінністю радянської цензури від царської була відсутність регламентованої законодавчо-нормативної бази. Як видно з документальних матеріалів, в царській Росії питання цензури були чітко регламентовані різноманітними статутами, правилами тощо. Радянська ж цензура користувалася, здебільшого, постановами вищого партійно-державного керівництва СРСР. Тому рівень ідеологізації цензорів був незрівнянно вищий, а цезурні вимоги були набагато жорсткіші, незрозумілі і не передбачувані. Т. М. Горяєва акцентувала, що беззаконня, безкарність, таємничість і розмитість допустимих цензурних норм «[...] призводило до того, що будь-який твір міг бути оголошений шкідливим на основі тенденційно сфабрикованих мотивувань»²⁶.

Попередні відмінності (роль в суспільній системі та відсутність законності) визначили ще одну значну різницю між

---

²⁴ *Нестеров А.А.* Понятие цензуры и ее роль в формировании исторической реальности // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов / <http://www.jurnal.org/articles/2009/hist12.html>

²⁵ *Хайек Ф.А.* Дорога к рабству: Пер. с англ. / Предисл. Н. Я. Петракова. – Москва: «Экономика», 1992. – 176 с.

²⁶ *Горяева Т.М.* Советская политическая цензура (История, деятельность, структура) // Исключить всякие упоминания... Очерки истории советской цензуры. – Минск; Москва, 1995. – С. 11.

царською і радянською цензурою — всеохоплюваність та всесильність. Слід лише згадати, що політична цензура охоплювала практично всі сфери суспільного життя, а її каральний характер набув безпосереднього значення. Зокрема, в умовах тоталітарного режиму та масових репресій чимало письменників, поетів, художників, митців було розстріляно, гинуло в тюрмах і таборах²⁷.

Важливо відмітити й те, що організація цензури в СРСР набула множинного характеру, тобто здійснювалася великою кількістю управлінських інстанцій. Якщо в царській Росії управління цензурою займалися відповідні органи, що контролювалися спеціальними відділами МВС, то в Радянському Союзі, окрім Головліту, контроль здійснювався партійними органами (відділ друку ЦК ВКП(б), Політбюро, Секретаріатом ЦК ВКП(б) тощо), органами держбезпеки (ВНК-ДПУ-ОДПУ СРСР), різноманітними комісаріатами та відомствами, які вважали своїм обов'язком вершити нагляд за друкованими органами.

Цікавим видається те, що в певний час влада переклала частину цензурних повноважень на літературні організації, на кшталт «Союзу письменників» та на цензорів-добровольців з числа письменників. Таке нововведення, відіграло значну роль в процесі формування «нової радянської людини», показувало «досягнення» радянської агітаційно-пропагандистської машини²⁸.

Істотну роль в цензурному процесі відігравали редактори видавництва. Після жовтневого перевороту 1917 р. на них було покладено нові функції, які були зумовлені потребами часу. Оскільки більшовики проголосили літературу «масовим явищем», за написання творів взялися «вихідці із пролетаріату» — талановиті, але малокультурні особистості, з обмеженим світобаченням.

---

²⁷ Рейфман П. Из истории русской, советской и постсоветской цензуры // http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/reifm/11.php

²⁸ Геллер М. Машина и винтики. История формирования советского человека. – Лондон, 1985; Москва, 1994. – С. 296–312.

У цьому контексті завдання редактора полягало у літературному редагуванні тексту. Хоча, це були не всі їх функції. За словами П. С. Рейфмана, користуючись власним становищем та виходячи з особистих естетичних поглядів, редактор врівноважував, «усереднював» літературу шляхом завищення цінності відверто «слабких» творів та заниження цінності «сильних», своєрідних, оригінальних²⁹.

Аналізуючи процес формування системи політичної цензури в СРСР, необхідно відзначити, що незважаючи на загальні тенденції, її становлення в УСРР–УРСР мало власну специфіку. Як і радянська, вона брала початок в період існування Російської імперії і наклала певний відбиток і на політику більшовиків щодо української культури. Це стосувалося не лише обмежень можливостей розповсюдження і отримання об'єктивної інформації, а й порушення національних прав народу на формування власної культури. Ряд законодавчих та нормативних актів, як то «Валуєвський циркуляр» (1863) «Емський указ» (1876) та інші обумовили виняткову жорсткість реалізації цензурних вимог в Україні.

Такий стан справ викликав стурбованість окремих діячів української культури. Так, висловлюючи свою позицію щодо стану друку в Україні, в зв'язку з переглядом цензурного законодавства та реформою народної освіти, Б. Д. Грінченко в лютому 1905 р. писав:

«Якщо взагалі становище друку в Росії обтяжливе, то становище друку українського зазнає на собі всі наслідки безправ'я, адміністративної сваволі і вимушеного мовчання про найнагальніші питання життя, [...] український [народ] вже й зовсім позбавлений можливості торкатися яких би то не було питань, здавна обмежений в правах на існування і вже з 1863 р. приречений на викорінення»³⁰.

Приблизно такої ж думки дотримувалася Комісія для складання доповідної записки з питання про цензуру книг на

²⁹ Рейфман П. Из истории русской, советской и постсоветской цензуры // http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/reifm/11.php

³⁰ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України), ф. 15, оп. 1, спр. 13, арк. 2.

малоросійському діалекті у складі професорів Д. Багалія, Т. Буткевича, О. Білоусова, О. Зайкевича, М. Максименка, Д. Овсянко-Куликовського, О. Раєвського, С. Соловйова, М. Сумцова, М. Халанського, М. Чубинського. Вони зазначали, що обмеження, які з 1863 р. застосовувалися до української мови і літератури, шкодять інтелектуальному розвитку як усїєї Росії, так і особливо «Малоросії, в усіх формах її морального життя»³¹.

Для підтвердження такої точки зору можна згадати список забороненої української літератури в Російській імперії, складений відомим українським мистецтвознавцем П. Рупліним³². На думку В. Очеретянка, цей список, та інші аналогічні документи засвідчували, що цензура всіляко намагалася обмежувати доступ до тих суспільно-політичних, наукових, літературних творів, в яких розкривалася самотність українського народу, непересічність його суспільно-політичної думки³³.

Подібні тенденції проявилися і в радянській цензурі, яка серед загальнополітичних, ідеологічних моментів незмінно виділяла момент національний. На відміну від царської, радянська цензура спрямовувалася не проти української мови чи літератури (слід згадати політику «українізації». — В. Б.), а проти змісту творів. Так, на початку 1920-х рр. цензурні обмеження стосувалися політичної, внутрішньопартійної, релігійної тематики, творчості окремих осіб, партій.

Загострення антиукраїнського курсу в 1933–1939 рр., передусім, торкнулося культури. Так, заборонялося видання цілого ряду українських книг, зокрема продовження «Історії України–Руси» М. Грушевського, «Записки історико-філологічного відділу» за ред. А. Кримського, «Мануфактура на Пра-

---

³¹ Записка по вопросу о цензуре книг на Малорусском языке // Вісник Книжкової палати. – 1996. – № 3. – С. 4.

³² ЦДАМЛМ України, ф. 90, оп. 1, спр. 333, арк. 1, 2.

³³ Очеретянка В.І. Політична цензура в системі контролю за особистістю та суспільством // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 71.

вобережній Україні ХУІІІ ст.» О. Оглоблина, «Праці комісії для вивчення соціально-економічної історії України» під головуванням академіка Д. І. Багалія, т. 2, 1931–1932³⁴, «Чужиною» О. Олеса, «Історія України» Д. Дорошенка, «Початкова географія» С. Рудницького³⁵ тощо.

В цей же час відбувалося винищення української творчої інтелігенції, що з'явилася в період 1920–1930-х рр. Більшовикам не потрібні були письменники, поети, митці, які творили нову **українську** культуру. Всі, хто творив врозріз із напрямком «соцреалізму» — були фізично чи морально знищені більшовицьким режимом. Цензурні обмеження застосовувалися до творів репресованих В. Підмогильного, Г. Шкурупія, М. Вороного, О. Влизька, К. Гордієнка, П. Капельгородського, В. Мисика, Г. Епіка, М. Куліша, К. Котка, Г. Косинки, П. Козланюка, Г. Майфета³⁶, М. Хвильового, М. Зерова, Є. Плужника, Майка Йогансена та ін.³⁷

Таким чином, принципи радянської цензура не були суто більшовицьким винаходом — вона наступниця цензури Російської імперії. Більшовики виявили ефективні методи, які дозволяли сформуванню системи цензурної всеохоплюваності й ідеологічного контролю. Одночасно вище державно-партійне керівництво СРСР скористалося власним досвідом у протистоянні імперській цензурі і створило власні методи цензурного контролю.

В статтє автор выдєлил отдєльные нюансы использования методов цензурного контроля Российской империи в станов-

---

³⁴ Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків // Збірник на пошану українських учених знищених большевицькою Москвою. – Париж; Чикаго, 1962. – С. 106–110.

³⁵ Тищенко Ю. Сучасне становище книжкової справи на Україні // Нова Україна. – Прага; Берлін. – 1923. – № 6. – С. 130.

³⁶ ЦДАГО України. ф.1, оп. 6, спр. 375, арк. 85–89.

³⁷ Васьківська О. Державний архів друку Книжкової палати України: історія та сучасність // Вісник Книжкової палати. – 2001. – № 5. – С. 26.

лени политической цензуры в СССР. Акцентировалось внимание на том, как собственный опыт подпольной партийной работы высшего партийно-государственного руководства СССР повлиял на создание органов идеологического контроля, формирования его форм, видов и методов работы.

Ключевые слова: политическая цензура, идеологический контроль, тоталитарное государство, цензура Российской империи.

The author singled out the individual nuances of using the methods of censorship control of the Russian Empire in the formation of political censorship in the Soviet Union. Focus on how their own experience of the underground party top party and state leadership of the Soviet Union influenced the creation of ideological control, the formation of its shapes, forms and methods of work.

Key words: political censorship and ideological control, a totalitarian state, censorship of the Russian Empire.

Ірина САВЧЕНКО*

Ідеологічна складова книговидавництва в УСРР (1919–1920 рр.)

У статті авторка досліджувала вплив більшовицької ідеології у книговидавництві в УСРР. Доведено, що у 1919–1920 рр. книговидавнича діяльність компартійних і радянських органів спрямовувалася на масову ідеологічну обробку різних соціальних прошарків українського суспільства.

Ключові слова: книговидавництво, книга, Державне видавництво, більшовизм, ідеологія.

Відновлення радянської влади в Україні у 1919 р. супроводжувалося активною ідеологічною діяльністю більшовицьких партійних та радянських органів. Закономірно, що пріоритет надавався розповсюдженню літератури суспільно-політичного, комуністично-соціалістичного змісту: преси, листівок, брошур, книг.

---

* Савченко І.В. — молодший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.